

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱԴՊՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ ԷԹՆՈԱԶԻԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ (19-ԴՂ Դ. ՎԵՐՁ)**

Էթնոաշխարհագրությունը կամ էթնիկ աշխարհագրությունը համեմատաբար նոր ձևավորված գիտական միջամկայա մի ընկերակառուցում է՝ ազգագրական ու աշխարհագրական գիտությունների միջև: Այլ կերպ ասած՝ մի կողմից այս ընկերակառուցումը է երկրագիտության, ընկերակառուցումից աշխարհագրության, պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության, մյուս կողմից՝ ազգագրության միջև:

Դարերի ընթացքում ազգագրական և աշխարհագրական գիտելիքների սահմանը միավորվել են ժողովուրդների ու ընկերակառուցումից միմյանցից գիտության մեջ, որը կարելի է անվանել «երկրագիտությունը»:

Այսինքն, անխնայա կլինի նկատարել այս կամ այն ժողովուրդի կյանքի առանձնահատկությունները, մշակույթն ու կենցաղը, առանց ընթացիկում ընկերակառուցումից միջավայրը, որում սպասում են այդ ժողովուրդները և ընդհանրապես:

Հետագայում (19-րդ դ. կեսերից) ազգագրությունն առանձնացավ է որպես ինքնուրույն գիտություն: Որոշ ժամանակ անց՝ 20-րդ դ. 20-ական թվականներից, գիտական շրջանառության մեջ է մտնում էթնոաշխարհագրություն տերմինը, որի հեղինակն էր ժամանակի հայտնի ազգագրագետ ու գրող Բոգորազ-Տանը:

Էթնոաշխարհագրության հիմնական խնդիրը ժողովուրդների (էթնիկ հանրությունների) աշխարհագրական տեղաբաշխման ուսումնասիրությունն է, նրանց տարածման առանձնահատկությունները և տարածքային փոխհարաբերություններն այլ ժողովուրդների հետ՝ սերտորեն կապված սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ընկերակառուցումից և այլ գործոնների հետ, ըստ որում հաշվի է առնվում տարարականեցման ընթացքը (ստանդարտացում և քոչվոր), ընկերակառուցումից ձևերն ու աղբյուրը, տարածքի յուրացվածության աստիճանը և ընկերակառուցումից խտության պայմանները, ինչպես նաև ընկերակառուցումից ու ընկերակառուցումից տեղաբաշխման ընթացքներն ըստ ընկերակառուցումից ու տարածքների:

Էթնոաշխարհագրության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ (որի լուծումն անմիջական կապի մեջ է էթնիկ ժողովուրդագրության հետ) աշխարհի ընկերակառուցումից ազգային կազմի ուսումնասիրումն է, առանձին ժողովուրդների թվականի բացահայտումը հայրենիքում և նրա սահմաններից դուրս:

Ժողովուրդների ընկերակառուցումից առանձնահատկությունները և թվականը էթնոաշխարհագրության կազմից առանձնահատկությամբ է պատմական գարգացման ու փոփոխման գործընթացում՝ անխնայա կապի մեջ գտնվելով պատմական աշխարհագրության, պատմական ու էթնիկ ժողովուրդագրության հետ:

Էթնոաշխարհագրության որոշակի խնդիրներ, հասկապես առանձին ժողովուրդների տեղաբաշխման ու գրադմանքների ընթացքում հետազոտումը ընկերակառուցումից ամենաառաքին միջավայրերում, անմիջական կապի մեջ է մարդու էկոլոգիայի և հասկապես էթնոէկոլոգիայի հետ: Համանման անսանկյուններով ընկերակառուցումից ու ընկերակառուցումից հետազոտումն ունի ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական ու էթնոմշակութային, այլև որոշակի քաղաքական նշանակություն:

Մեզ մոտ էթնոաշխարհագրական և էթնոէկոլոգիական խնդիրներին վերաբերող ուսումնասիրություններ գրեթե չեն կատարվել: Որոշ փոքր այդ բացը լրացնելու համար է, որ փոքր ենք արել ներկայացնել 19-րդ դարի վերջերին Ալեքսանդրապոլի գավառի (Շիրակի մարզի արդի սահմաններում) գյուղական ընկերակառուցումից ու ընկերակառուցումից տեղաբաշխման (ինչպես

1. *Проблемы этнической географии и картографии, под ред. И.С.Брука, М., 1978, с. 7-*
2. *С. Брук, Ж. Козлов, М. Левин, Основные проблемы этнографии. - Советская этнография, 1961, N 2, В. Козлов, В. Покишишевский, Этнография и география. - Сов. этнография, 1973, N 1, Этнография и смежные дисциплины, этнографические субдисциплины, школы и направления, методы, М., 1988, с. 85-88.*
3. *См. С. Брук, Населения мира: Этнодемографический справочник М., 1986: С. Брук, В. Козлов, М. Левин, О предмете и задачах этнографии, М., 1977; Проблемы этнической географии и картографии, М., 1978.*
4. *В. Козлов, Основные проблемы этнической экологии - Сов. этнография, 1983, N1; Он же- Этническая экология, М. 1994; Этническая экология. Теория и практика, М., 1994; Культура жизнеобеспечения и этнос; Опыт этнокультурологического исследования, Ереван, 1984.*

հորիզոնական, այնպես էլ լրաց վերընթաց գոտիների) պատկերը, վերլուծման ենթարկել դրանց քանակական ու որակական առանձնահատկությունները, տարաքանակեցման եիմնական ախպերը, դրանք դիսսարկելով անցյալ դարավերջի ու մեր օրերի մարդահամարների ավալների համեմատական համադրմամբ:

Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանները 19-րդ դարի ընթացքում ենթարկվել են վտախոտությունների: Դարասկզբին գավառի ասարածքը մտնում էր Վրացական մահանգի կազմի մեջ՝ Փամրակ-Շորագյալի «դիստանցիա» անվամբ:

1840 թ. Անդրկովկասը ռաժանվեց երկու խոշոր վարչատարածքային միավորի՝ Վիրա-Իմերեթյան մահանգի և Կասսիական մարզի:

Վիրա-Իմերեթյան մահանգը թաժանված էր 11 գավառից, որոնցից մեկը Ալեքսանդրապոլի գավառն էր: Ավելորդ չէ նշել, որ մահանգի ներսում ևս կատարվեցին զգալի վտախոտություններ: Թիֆլիսի գավառը կազմավորվեց Բորչալուի «դիստանցիայից» և լեռնային Թրիսուլեթից, լակամրոջը Լոռին մտավ Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ⁵:

1846 թ. Անդրկովկասը ռաժանվեց 4 մահանգի՝ Զուբայիսի, Թիֆլիսի, Շամախու և Դերբենդի: Ալեքսանդրապոլի գավառն իր հայաշատ Լոռի, Փամրակ, Շորագյալ և Ախալքալաք գավառակներով մտնում էր Թիֆլիսի մահանգի մեջ:

Հասկալպես եիշարժան է 1849թ. վարչական նոր ռաժանումը, ըստ որի Թիֆլիսի և Շամախու մահանգների տարածքներից կազմավորվեց Երևանի մահանգը: Դրա կազմի մեջ մասն Երևանի և Նախիջևանի գավառները, Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ առանց Ախալքալաքի գավառակի (այն մնաց Թիֆլիսի մահանգի կազմում): Նորաստեղծ Երևանի մահանգի մեջ մտցվեցին Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Նավսիջևանի և Օրդուբադի գավառները: 1862 թ. Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից հանվեց և Թիֆլիսի գավառին կցվեց Լոսին⁶:

Անդրկովկասում վարչա-տարածքային եիմնական ռաժանումներն ավարտվեցին 19-րդ դ. երկրորդ կեսին: Առ ժամանակ Անդրկովկասում կար 5 նպիանգ, 2 մարզ, և 5 օկրուգ: Երևանի մահանգը թաժանված էր 7 գավառի (Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Շարուր-Դարաբազյազի, Նախիջևանի և Աուրմալուի)⁷:

Երևանի մահանգն իր տարածքով (19-րդ դ. վերջերին) գրեթե չէր զիջում Հայաստանի Հանրապետության արդի տարածքին, այն կազմում էր ավելի քան 27,8 հազար քառ. կմ: Նրա կազմից դուրս էին հայաշատ Լոռին, Տավուշը, ինչպես նաև Չանգեզուրն ու Ամասիայի շրջանը, փոխարենը մահանգի կազմում էին Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառները:

Ալեքսանդրապոլի գավառը զբաղեցնում էր Երևանի մահանգի էյոտախ-արևմտյան մասը՝ 3680,6 քառ. կմ տարածքով (ադրյուրներում այդ արժեքները ասորեր են) և կազմում էր մահանգի ամրոջ տարածքի 13%-ը: Համեմատության համար նշենք, որ այսօր Շիրակի մարզն ընդգրկում է 2680 քառ. կմ ասարածք և կազմում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքի գրեթե 9%-ը⁸:

Ալեքսանդրապոլի գավառն իր կազմի մեջ ուներ Աշոցքի, Ախտալանի, Անիի, Արթիկի, Ալիաակի, Արագածի և Գուգարքի նախկին շրջանները:

19-րդ դ. վերջերին Ալեքսանդրապոլի գավառը ռաժանված էր չորս անդամասի՝ Արքուդադի (այժմ՝ Լուսադրյուր), Ճզխարի (Յոդամարզ), Հոռոմի և Մեծ Ղարաքիսիսայի (Վանաձոր), որոնցից յոթաքանչյուրն իր եերթին ստորարաժանված էր 27 գյուղական հասարակությունների: Գավառում կար ընդամենը 160 ընակավայր⁹:

Ալեքսանդրապոլի գավառը Երևանի մահանգի լեռնոտ շրջաններից էր, որանը ծովի մակաթդակից ամենացածր կետն ընկած էր Ախտալանի դեռի եռվառում, Անիի ավերակների մոտ, գրեթե 1300 մ. բարձրություն վրա, իսկ ամենարարձրը՝ գավառի և մահանգի վիթխարի լեռնագանգված Արագածն էր՝ 4090մ բարձրությամբ, այսինքն՝ տարածքի՝ ծովի մակաթդակից ունեցած միջին բարձրությունը կազմում էր ավելի քան 2650 մ¹⁰:

5. А. Шахатунян, Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1918, стр. 83-86, II. Ошанյան, Վարչա-տերիտորիալ ռաժանումները նախասովետական Հայաստանում. - Երևանի պետականիստիտուտի գիտական աշխատություններ, 5. 51, Երևան, 1955, էջ 85-89.

6. А. Шахатунян Указ. соч., с. 93-94.

7. Ա. Օհանյան նշվ. աշխ., էջ 88:

8. Հարևան ՍՍՀ վարչա-տերիտորիալ ռաժանումը, Երևան, 1988, էջ 15-5:

9. Свод статистических данных о населения Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. Тифлис, 1893. - Александропольский уезд Эриванской губернии.

10. Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1971, էջ 319-331:

Անցյալ դարավերջին գավառի բնակավայրերն ըստ վերընթաց գոտիների բաշխված էին հետևյալ կերպ. մինչև 1400 մ բարձրություններում կար երկու բնակավայր (երկուսն էլ Անիի շրջանում), 1400-1600 մ բարձրություններում՝ 33 բնակավայր, 34 բնակավայր կար 1600-1800 մ բարձրություններում, 1800-2000 մ բարձրություններում կար 41 բնակավայր, 2000-2200 մ բարձրություններում՝ 32 բնակավայր, իսկ առաջին 2200-ից բարձր տարածքներում կար ընդամենը մեկ գյուղ, որը մոտ 2300 մ բարձրություններում գտնվող 'Դարաքյոյ' Սարագյուղն էր Աշոցքի շրջանում, որը մահ գավառի ամենախոստացիվ բնակավայրն էր:

Անցյալ դարավերջին գավառի խնդրո առարկա տարածքում կար ընդամենը 143 բնակավայր, որոնցից, ցավոք, միայն 10-ն ունեին հայաշունչ անվանում (անվանափոխության գործընթացը մինչև օրս էլ շարունակվում է):

Ալեքսանդրապոլի գավառն այդ տարիներին ուներ 94,6 հազար բնակիչ: Ամենից շատ բնակեցված էին 1600-1800 մ բարձրությունները, գավառի ամբողջ բնակչության 36%-ը ապրում էր այստեղ: Համեմատաբար մարդաշատ էին մահ 1400-1600 մ և 1800-2000 մ բարձրությունները (29% և 24%): Նոսր էր բնակեցված 2000 մ-ից բարձր տարածքները՝ 11%: Եթե բնօրինակ բնակիչները, կտեսնենք, որ բնակչության գրեթե 90%-ը բնակվում էր 1400-2000 մ բարձրություններում, որոնք ընդգրկված էին 1230 քառ կմ տարածք¹¹:

Հետաքրքիր է, որ գրեթե մեկ դար անց, նույն բարձրությունների վերաբերյալ առանում ենք համանման արժեքներ (93%): Ամենից խիտ բնակեցված էր 1600-1800 մ բարձրության գոտին՝ յոթաքանչյուր քառ, կմ-ի վրա, միջին հաշվով, 82 մարդ, և որտեղ ապրում էր այդ գոտու ամբողջ բնակչության 36%-ը¹²: 2000 մ-ից բարձր տարածքներում բնակչության խտությունը քառ. կմ-ում չէր անցնում 16 մարդուց: Գավառի տարածքի 14%-ն ընկած էր 2500 մ-ից բարձր մասերում, որտեղ եղևնական բնակավայրեր ու բնակչություն չկար:

Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության ավելի քան 85%-ը հայեր էին, մնացյալը՝ քյուրդալեզու էթնիկ խմբեր, վերջիններս հիմնականում բնակվում էին արևելյան Շորագյուղում (Ադրարա) կամ Ամասիայի շրջանում (գավառի քյուրդալեզու ամբողջ բնակչության 82%-ը, փոքր խմբերով ապրում էին մահ ռոտաներ, եռյուներ, քրդեր ու եզլիներ¹³):

Վերը շարադրվածի գրեթե հարյուրամյա շարժման արդյունքում յոթաքանչյուր համար փորձել ենք համանման ավյուրներ ներկայացնել մեր օրերի վերաբերյալ: Ցավոք, պաշտոնական միակ աղբյուրը 1989թ. Հայաստանում անցկացված խորհրդային վեոօին մարդահամարն է, որի ավյուրերը թավակահին թերի են ու ոչ ամբողջական, քանի որ այն առողի ունեցավ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բարդ պայմաններում, ավելին, այն հաջորդից 1988թ. աղետին (երկրաշարժին):

Ըստ այդ մարդահամարի, Շիրակի մարզի առկա բնակչության թիվն անցնում էր 261 հազարից: Մարզի ամբողջ բնակչության 47%-ը կենտրոնացված էր Գյումրիում (122,6 հզ. մարդ¹⁴): Նույն մարդահամարով մարզի մշտական բնակչության թիվը կազմում էր 319,6 հզ. մարդ, որի 55,7%-ը բնակվում էր Գյումրի քաղաքում (178,2 հզ. մարդ)¹⁴: Գյումրիական բնակչության թիվը չէր անցնում 102 հազարից:

Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում աճել է 1,6 անգամ, իսկ խտությունը 1 քառ կմ-ում 36 մարդուց հասել է 63-ի¹⁵:

Քանի որ մարզի տարածքում բնակավայրերի նշանակալի տեղափոխություններ չեն կատարվել (չհաշված վերացված որոշ գյուղեր), խիտ բնակեցված գոտիները, ինչպես նշվեց վերը, նույնն են՝ 1400-ից 2000 մ բարձրությունները (բնակավայրերի միջին բարձրությունը կազմում է 1835 մ):

11. А. Аветисян, *Взаимосвязь между рельефом и расселением населения. Известия АН Арм. ССР* 1978, N 4, с 82-87.

12. Խ. Ավետիսյան, *Մովեսական Հայաստանի բնակչության և բնակավայրերի աշխարհագրությունը* Երևան, 1987 թ. հավելված:

13. Գ. Մարգարյան, *Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 արարում /1850-1900/*. - *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1990, 1, էջ 114-121:

14. 1989թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում: Երևան, 1989, էջ 18-22:

15. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.* - *Эриванская губерния, кн. 71, СІІ6, 1905.*

16. *Республика Армения. Области, общины, населенные пункты. Ереван, 1996, ст. 22-25.*

Հայտնի ընկան, քաղաքական ու ունեւսական ըրող պայմաններում, 1988 թ. եետո, Անդրկովկասում և եակապես Հայաստանում, կատարվեցին ընակչոթյան ակտիվ տեղաշարժեր: Սամավայրայես, Շիրակի մարզի արածքը ժամանակավորայես րեց եայ ընակչոթյան մի զգալի եատվածը. իսկ մեկընդմիշտ՝ մաեմեղական ողջ ընակչոթյունը (հիմնականոմ զաղթեցին աղեսի գոտո հայ ընակչոթյան մի մասը և Ամասիսի շրջանի ամթողջ մաեմեղական ընակչոթյունը):

Մեր օրերում մարզի տարածքում կա 131 ընակավայր (1897թ. 143-ի փոխարեմ), ոչ պաշտոնական եաշվարկներոմ՝ զրեթե 160 եազար գյուղական ընակչոթյամը և 1 քաո. կմ-ի վրա 60 մարդ՝ միջին խոոթյամը:

Այսպիսոմ, Ալիքսանդրայոլի զավատի արածքի էթնոաշխարեական պատկերը 19-ոդ դ. վերջերից եետո զգալի փոփոխոթյունների է եմթարկվել: Այն արաեայալում է ոչ միայն ընակավայրերի ու ընակչոթյան վերընթաց ու եորիզոնական աեղարաշխման աոանմաեատկոթյուններոմ, այլև ընակավայրերի ու ընակչոթյան խոոթյան, դրանց զարգացման օրինաշափոթյուններոմ ու էթնիկ կազմի փոփոխոթյուններոմ:

ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АЛЕКСАНДРОПОПЬСКОГО УЕЗДА (конец XIX века).

РЕЗЮМЕ Г. САРГСЯН

В Армении делаются первые шаги в области исследований по этой дисциплине.

Изучение вопросов расселения отдельных народов и этнических групп, характер их хозяйственной деятельности в разных природных условиях, соприкасается с проблемами этноэкологии. Исследования населенных пунктов и аспектов социально-экономической и этнокультурной деятельности населения приобретает и определенный политический аспект.

На основании сравнительного анализа числа населенных пунктов, расселения этнического состава, плотности и т.д. Александропольского уезда конца 19-ого века и Ширакской области в конце 20-ого века установлено: динамика положительного роста населения (на 60%); увеличение плотности от 36 чел. на 1 км²-63 чел. на 1км². Также установлено, что в настоящее время число населенных пунктов убавилось, но основной показатель расселения по зонам стабилен, 36% населения проживает в зоне 1600-1800 метров над уровнем моря. Значительные изменения этногеографического образа в области произошли в конце 19-ого века и после землетрясения 1988г. и приобретения независимости Армении.